

А.Р. Жанғалиева^{1*}, Ж.Т. Төлепбергени²,

Б.С. Балапашев¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

* e-mail: ab_150583@mail.ru

ҚАЗАҚ ФӘЛСАФАСЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ ФИЛОСОФИЯСЫН БАСҚА ХАЛЫҚТАРДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Кеңістік пен уақыт философиясы әртүрлі халықтардың мәдени, тарихи және философиялық дәстүрлері тұрғысында уақыт пен кеңістіктің табиғатын түсінуді байытатын философиялық зерттеулердің маңызды бағыты болып табылады. Бұл мақалада қазақ фәлсафасындағы кеңістік пен уақыт ұғымын қытай және грек сияқты басқа халықтардың философиялық дәстүрлерімен салыстырмалы талдау жүргізілді.

Мақалада осы тақырыпты жылдам технологиялық прогресс, климаттың өзгеруі, жаһандану және мәдени әртүрлілік сияқты сын-қатерлер мен өзгерістер әкелетін қазіргі әлемде зерттеудің өзектілігі көрсетілген. Кеңістік пен уақыт философиясы осы өзгерістердің біздің әлем туралы түсінімізге әсерін терең түсінуге ықпал етеді.

Көшпелі мәдениетке, исламға және тарихи факторларға негізделген қазақ фәлсафасының философиялық көзқарастарын талдау осы философиялық дәстүрдің бірегей ерекшеліктерін ашады. Салыстырмалы талдау арқылы қазақ фәлсафасын басқа халықтың философиясымен салыстырылды. Қытай және грек философиясымен салыстыру мәдениеттер арасындағы философиялық ойды байыта отырып, уақыт пен кеңістікті түсінудегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетеді.

Сонымен қатар, Қазақстандағы кеңістік пен уақыт философиясының қалыптасуына мәдени және тарихи факторлардың әсерін талдау осы факторлардың философиялық дәстүрлерді қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетеді.

Осылайша, бұл мақала қазіргі әлемдегі кеңістік пен уақыт философиясын зерттеуді жалғастыруға, біз кездесетін қиындықтар мен өзгерістерді жақсы түсінуге және оларды шешудің терең және теңдестірілген тәсілдерін жасауға шақырады.

Түйін сөздер: уақыт, кеңістік, мәдени факторлар, қазақ фәлсафасы, философиялық дәстүрлер.

A.R. Zhangaliev^{1*}, Zh.T. Tolepbergen², B.S. Balapashev¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: ab_150583@mail.ru

Comparative analysis of the philosophy of space and time in the Kazakh falsafe with the philosophical traditions of other peoples

The philosophy of space and time represents an important direction in philosophical research, enriching the understanding of the nature of time and space in the context of the cultural, historical, and philosophical traditions of various peoples. This article conducts a comparative analysis of the philosophy of space and time in the Kazakh philosophical tradition with the philosophical traditions of other nations, such as Chinese and Greek.

The article emphasizes the relevance of studying this topic in the modern world, where rapid technological progress, climate change, globalization, and cultural diversity present us with new challenges and changes. The philosophy of space and time contributes to a deep understanding of the impact of these changes on our perception of the world.

The analysis of the philosophical views of Kazakh philosophy, based on nomadic culture, Islam, and historical factors, reveals the unique features of this philosophical tradition. A comparison with Chinese

and Greek philosophy highlights similarities and differences in the understanding of time and space, enriching the philosophical dialogue between cultures.

Furthermore, the analysis of the influence of cultural and historical factors on the formation of the philosophy of space and time in Kazakhstan underscores the importance of these factors in shaping philosophical traditions.

Thus, this article calls for the continued study of the philosophy of space and time in the modern world to better understand the challenges and changes we face and to develop deeper and more balanced approaches to addressing them.

Key words: time, space, cultural factors, Kazakh falsehood, philosophical traditions.

А.Р. Жанғалиева^{1*}, Ж.Т. Төлепбергени², Б.С. Балапашев¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²Западно-Казахстанский Медицинский Университет имени Марата Оспанова, Казахстан, г. Актобе

*e-mail: ab_150583@mail.ru

Сравнительный анализ философии пространства и времени в казахской фальсафе с философскими традициями других народов

Философия пространства и времени представляет собой важное направление философских исследований, обогащая понимание природы времени и пространства в контексте культурных, исторических и философских традиций разных народов. Данная статья проводит сравнительный анализ философии пространства и времени в казахской философской традиции с философскими традициями других народов, таких как китайская и греческая.

В статье подчеркивается актуальность изучения данной темы в современном мире, где быстрый технологический прогресс, изменение климата, глобализация и культурное разнообразие ставят перед нами новые вызовы и изменения. Философия пространства и времени способствует глубокому пониманию влияния этих изменений на наше понимание мира.

Анализ философских взглядов казахской философии, основанный на номадической культуре, исламе и исторических факторах, выявляет уникальные особенности этой философской традиции. Сравнение с китайской и греческой философией подчеркивает сходства и различия в понимании времени и пространства, обогащая философский диалог между культурами.

Кроме того, анализ влияния культурных и исторических факторов на формирование философии пространства и времени в Казахстане подчеркивает важность этих факторов в формировании философских традиций.

Таким образом, данная статья призывает к продолжению изучения философии пространства и времени в современном мире, чтобы лучше понимать вызовы и изменения, с которыми мы сталкиваемся, и разрабатывать более глубокие и сбалансированные подходы к их решению.

Ключевые слова: время, пространство, культурные факторы, казахская фальсафа, философские традиции.

Кіріспе

Кеңістік пен уақыт философиясы бүкіл әлемдегі ғалымдар мен философтардың назарын аударатын философиялық зерттеудің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Әрбір мәдениет пен ұлттың кеңістік пен уақыттың табиғаты туралы өзіндік заңдылықтары, ойлары, түсініктері бар және олар өзара ерекшеленеді. Кеңістік пен уақыт философиясы адам ойының ең терең және әмбебап салаларының бірі ретінде философияда әрқашан орталық орынды алады. Осының негізінде ол келесі сұрақтарға жауап беруге тырысады: Кеңістік пен уақыт дегеніміз не? Олар бір-бірімен қалай байланысты және олар біздің өмірімізге және жалпы әлемді түсінуге қалай әсер етеді? Бұл сұрақтар философия

үшін ғана емес, сонымен қатар әртүрлі халықтар мен ұлттар үшін терең мәдени, діни және эмпирикалық маңызы бар.

Қазақстан бай тарихи мұрасы мен бірегей географиялық жағдайы бар ел ретінде ғасырлар бойы әртүрлі мәдени және діни толқындардың ықпалында болды. Бұл оның кеңістік пен уақыт философиясын зерттеуге қызығушылығын арттырды. Исламның, түркі халықтарының дәстүрлері мен шаманизмнің үйлесуі қазақтардың философиялық ойында көрініс тапқан бірегей дүниетанымның қалыптасуына әсер етті.

Бұл мақалада біз кеңістік пен уақыт түсінігін қазақ фальсафасы тұрғысынан қарастырып, сондай-ақ оны басқа халықтардың философиялық дәстүрлерімен салыстыра отырып, талдауға тырысамыз. Біз кеңістік пен уақыт туралы ойлар-

дың қазақ фәлсафасында қалай қалыптасқанын, осы ойларға қандай факторлар әсер еткенін және олардың қазіргі философиялық тенденциялармен қалай өзара әрекеттесетінін зерттейтін боламыз.

Мақала тақырыбының өзектілігі келесіде:

- Мәдени мұраны сақтауға және зерттеуге септігін тигізеді. Қазақстан тарихы мен мәдениеті бай ел ретінде өзінің мәдени мұрасын және бірегей философиялық дәстүрлерін сақтауға ұмтылады. Қазақ мәдениетіндегі кеңістік пен уақыт философиясын зерделеу осы ұлттың бірегей философиялық және мәдени аспектілерін сақтауға және ілгерілетуге мүмкіндік береді;

- Әр түрлі мәдениеттердегі кеңістік пен уақыт философиясын салыстырмалы талдау осы тақырыптағы әртүрлі мәдени бағдарларын түсінуге ықпал етеді. Бұл әсіресе әртүрлі мәдениеттер мен ұлттар арасындағы өзара әрекеттесу күшейіп келе жатқан қазіргі әлемде өте маңызды;

- Кеңістік пен уақыт мәселелері жалпы философия мен ғылым үшін өзекті болып қала береді. Философтар әлі де кеңістік пен уақыттың табиғаты туралы сұрақтарға жауап іздейді және қазақ фәлсафасы өз үлесін қоса алады;

- Қазіргі әлем технология, қоғам және мәдениет саласындағы жылдам өзгерістерді бастан кешіруде, бұл біздің кеңістік пен уақыт туралы түсінігімізге әсер етеді. Дәстүрлі философиялық көзқарастарды зерттеу бізге қазіргі қиындықтар мен өзгерістерге бейімделуге көмектеседі.

Мақаланың мақсаты-қазақ фәлсафасындағы кеңістік пен уақыт философиясы туралы білімімізді кеңейту және оны басқа халықтардың философиялық дәстүрлерімен салыстыру, осылайша әлемдік философиялық қатынасты тереңдетуге ықпал ету.

Негізгі міндеттер:

1. Қазақ фәлсафасын зерттеу: кеңістік пен уақыттың қазақ фәлсафасындағы мағынасына шолу жасау, оның ерекшеліктерін, ықпалы мен мәнмәтінін анықтау.

2. Басқа философиялық дәстүрлермен салыстыру: қазақ фәлсафасының Қытай және батыс философиясы сияқты басқа халықтардың философиялық дәстүрлерімен кеңістік пен уақытқа қатысты философиялық көзқарастарына салыстырмалы талдау жүргізу.

3. Қазақстанда және басқа өңірлерде кеңістік пен уақыт философиясының қалыптасуына мәдени және тарихи факторлардың әсерін талдау.

4. Қазіргі заманғы сын-қатерлер мен өзгерістерді ескере отырып, қазіргі әлемдегі кеңістік

пен уақыт философиясын зерттеудің өзектілігі мен перспективаларын анықтау.

Әдебиетке шолу

Қазақ фәлсафасындағы кеңістік пен уақыт философиясын талдау адам, табиғат пен әлем арасындағы өзара байланыстың қызықты және бірегей аспектілерін ашады. Бұл аспектілер көптеген факторлардың, соның ішінде аймақтың географиялық ерекшеліктерінің, мәдени тарихи оқиғалардың және діни нанымдардың әсерінен қалыптасты.

Көптеген қазақ философтары Қазақстанның шексіз даласында еркіндік пен шексіз мүмкіндіктің символын көреді. Олар кеңістікті дала сияқты уақытпен де, кеңістікпен де шектелмейтін адамның жаны мен санасының көрінісі ретінде түсіндіреді. Көптеген қазақ ойшылдары, әсіресе философиясы шаманизм дәстүріне енгендер, уақытты циклдік процесс ретінде қарастырады. Уақыт оқиғалар шексіз циклдарда қайталанатын үздіксіз қозғалыс ретінде қабылданады. Уақыттың бұл циклдік көрінісі мәңгілік оралу және регенерация идеясымен байланысты (Уксукбаева, 2020; 233).

Қасиетті орындар мен табиғи құбылыстарға үлкен мән берілген. Олар табиғатта кеңістік пен уақытқа байланысты көптеген рәміздер мен архетиптерді көреді. Қасиетті таулар немесе бұлақтар сияқты жерлер адамның уақыт пен кеңістікті қабылдауына әсер ететін ерекше энергиясы мен рухы бар жерлер ретінде қабылданады (Громова, 2018; 147).

Қазақ кеңістік пен уақыт философиясының маңызды аспектісі «жер-жетім» ұғымы болып табылады, ол «жер мен аспан»дегенді білдіреді. Бұл дуалистік көрініс қазақтың жер мен аспан мәңгілік және өзара байланысты күштер болып саналатын кеңістік пен уақыт туралы түсінігіне әсер етеді. Қазақ философтары жерді өмір мен материалдың белгісі, ал аспанды рухани сала мен мәңгіліктің белгісі ретінде қарастырады (Курманғалиева, 2020; 5).

Шоқан Уәлиханов сияқты қазақ философтарының зерттеулері мен жұмыстары Қазақстандағы философиялық ойға терең әсер етті. Олар қазақ мәдениетіндегі кеңістік пен уақытты түсінуге өз үлестерін қосып, осы философиялық дәстүрдің бірегейлігі мен байлығын атап өтті. Белгілі қазақ ақыны және ойшылы Абай Құнанбаев өз шығармаларында уақыт пен кеңістік мәселелеріне жиі тоқталды (Жанғалиева, 2023). Оның өлеңдері мен прозасында уақыттың табиғаты және

оның адам өміріне әсері туралы философиялық пайымдаулар бар. Мағжан Жұмабаев қазақ философы және жазушысы болған. Оның еңбегінде қазақ мәдениетіндегі кеңістік пен уақыт туралы түсініктерді қоса алғанда, философиялық ұғымдар зерттеледі (Бектаева, 2018; 41).

Басқа халықтың философиясымен салыстыру мақсатында Қытай философиясына тоқталсақ. Кеңістік пен уақыт туралы қытай философиясы ежелден бері, мыңдаған жылдар бойы осы ұғымдарға әртүрлі көзқарастар қалыптастырды. Қытай философиясының әртүрлі мектептері мен ағымдары кеңістік пен уақыт туралы әртүрлі көзқарастарды білдіретінін ескеру маңызды (Аманжол, 2016; 13). Қытай философиясының негізгі мектептерінің бірі даосизмде «Дао» (Жол) идеясы бар. Даосистер даоны барлық шындыққа, соның ішінде кеңістік пен уақытқа енетін іргелі тұлға деп санайды. Олар әлеммен үйлесімділікке жету үшін адам Дао ағынын ұстанып, заттардың табиғи тәртібімен келісуі керек екенін атап көрсетеді. Осы тұрғыда кеңістік пен уақыт осы әмбебап үйлесімділіктің бөлігі ретінде қарастырылады (Meuer, 2016; 15).

Конфуций философиясы, даосизмнен айырмашылығы, адам мен қоғамға көбірек бағытталған. Дегенмен, оның кеңістік пен уақыт туралы өзіндік идеясы бар. Конфуцийлер адамгершілік пен әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға мән береді. Бұл тұрғыда олар кеңістік пен уақытты үйлесімді қатынастар мен әлеуметтік құрылымды дамыту құралы ретінде қарастырады (Norton, 2021; e12779). Фэн шуй-қоршаған ортаның, соның ішінде заттардың кеңістігі мен орналасуының адамға және оның өміріне әсерін зерттейтін қытайлық бағыт. Фэн шуй энергия ағыны туралы ілімге негізделген және өмір мен жұмыс үшін үйлесімді және қолайлы кеңістік құруға тырысады. Дәстүрлі қытай медицинасы мен философиясында өміршендікті немесе энергияны білдіретін «Ци» (Qi) ұғымы бар. «Ци» дененің ішкі уақытымен де байланысты. Осы тұжырымдамаға сәйкес, «Ци» тепе-теңдігі адамның денсаулығы мен әл-ауқаты үшін маңызды (Heelan, 2023; 2).

Қытай уақыт философиясында көбінесе табиғи құбылыстар мен жыл мезгілдерімен байланысты циклдік процесс ретінде қарастырылады. Бұл тұжырымдама уақыттың қазақтың циклдік көзқарасына ұқсас.

Жалпы, кеңістік пен уақыт туралы қытай философиясы табиғатпен үйлесімділікке, әлеуметтік қатынастарға және ішкі тепе-теңдікке баса назар аударады. Ол батыс және қазақ дәс-

түрлерінен ерекшеленетін, бірақ адам өмірінің маңызды аспектілеріне назар аударатын бірегей мәдени және философиялық маңызға ие (Вагон, 2018; 5).

Кеңістік пен уақыт туралы грек философиясы Батыс философиясы мен ғылыми ойлауды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Ежелгі грек философтары мен ойшылдары осы ұғымдарға әртүрлі көзқарастар ұсынды. Пифагорлықтар ғаламның үйлесімділігіне сенді және кеңістік гармоникалық қатынастар мен сандарға сәйкес ұйымдастырылған деп сендірді. Олар грек математикасы мен кеңістік философиясының дамуында маңызды рөл атқарған пропорциялар мен геометрияны зерттеді (Fischer, 2016; 3). Элея мектебінің философтары, мысалы, Элеядағы Зенон, кеңістік пен қозғалысқа қатысты бірқатар тұжырымдамаларды ұсынды. Мысалы, кеңістіктегі шексіздік пен қозғалыс ерекшеліктері туралы ұзақ пікірталас тудырған дихотомия тұжырымдамасы. Платон әлемді идеялар әлемінің көрінісі ретінде қабылдайтын ғаламның тұжырымдамасын енгізді (Вагон, 2018). Ол нақты кеңістік тек идеалды пішіндердің көлеңкесі деп тұжырымдады. Бұл философияда кеңістік идеялар әлемімен және рухани шындықпен тығыз байланысты болды. Гераклит әлемдегі үздіксіз өзгеріс пен қозғалысқа баса назар аударды және ол «бәрі ағып жатыр» деп мәлімдеді. Оның уақыт философиясы әлем мен уақыт бір-бірімен тығыз байланысты және бәрі үнемі ауытқу жағдайында болады деген пантеистік идеяны көрсетті (Стабунова, 2012; 257). Аристотель уақыт тұжырымдамасын әлемдегі өзгерістерді өлшеу ретінде жасады. Ол уақыттың өзгеруіне және қозғалысына қарамастан жоқ екенін және бұл физикалық шындықтың ажырамас бөлігі екенін алға тартты. Эпикур қазіргі сәттің маңыздылығын атап өтті. Оның уақыт туралы ілімі адамдарды бүгінді бағалауға және болашақты күтпестен өмірден ләззат алуға шақырды (Power, 2021; 6).

Кеңістік пен уақыт туралы грек философиясы Батыс философиясы мен ғылыми ойлаудың дамуына айтарлықтай әсер етті. Бұл әртүрлі тұжырымдамалар мен теориялар кеңістік пен уақыттың маңызды аспектілеріне мағына беріп, батыс мәдениеті мен ғылыми әдісінің қалыптасуына ықпал етті (Герашенко, 2019; 20).

Зерттеу әдіснамасы

Қазақ философиясындағы кеңістік пен уақыт философиясын басқа халықтардың, соның ішін-

де қытай және грек философиясымен салыстырмалы талдауға бағытталған зерттеу шеңберінде мынадай әдістер қолданылды:

1. Әдеби дереккөздерді талдау:

- Философиялық мәтіндерді, қазақ, қытай және батыс философтарының еңбектерін, сондай-ақ басқа да тиісті дереккөздерді жинау және талдау.

- Мәтіндердегі кеңістік пен уақытқа қатысты негізгі ұғымдар мен тақырыптарды түсіндіру және бөліп көрсету.

2. Компаративті әдіс:

- Әр түрлі философиялық дәстүрлердегі кеңістік пен уақыттың философиялық тұжырымдамаларын салыстырмалы талдау.

- Әр түрлі философтарының көзқарастарындағы, дәлелдеріндегі және тұжырымдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау.

3. Тарихи әдіс:

- Қазақ философиясының әртүрлі кезеңдеріндегі кеңістік пен уақыт туралы философиялық көзқарастардың эволюциясын талдау үшін тарихи құжаттар мен материалдарды зерттеу.

- Тарихи оқиғалардың әсерін анықтау.

Бұл әдістер тарихтың, мәдениеттің, философияның әртүрлі аспектілерін және әртүрлі философиялық дәстүрлердегі кеңістік пен уақыт туралы заманауи көзқарастарды ескере отырып зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Әр түрлі әдістерді біріктіру қарастырылып отырған ұғымдарды тереңірек және объективті түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Әр түрлі философиялық дәстүрлердегі кеңістік пен уақыттың философиялық тұжырымдамаларын салыстыру нәтижесінде келесі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтадық:

Кеңістік пен уақыт тұжырымдамаларындағы Қазақ фәлсафасы мен Қытай философиясының ұқсастықтары:

1. Уақыттың циклділігі: қазақ фәлсафасында да, қытай философиясында да уақытты циклдік процесс ретінде түсіну бар. Екі дәстүр де оқиғалар мен өзгерістер циклдарда қайталанады деп мәлімдейді және өмірді осы циклдік уақытпен үйлестіру маңызды.

2. Табиғатқа құрмет: қазақ және қытай философиялары табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасты баса көрсетеді. Екі мәдениет табиғатпен

тепе-теңдікті сақтау және оның циклдік сипатын құрметтеу маңызды деп санайды.

3. Теппе-теңдік пен үйлесімділік туралы ілім: қазақ және қытай философиялары адам өміріндегі теппе-теңдік пен үйлесімділікке назар аударады. Екі дәстүр де қоршаған әлеммен және өзімен үйлесімділік әл-ауқаттың кілті екенін айтады.

Айырмашылықтар:

1. Кеңістік пен уақыттың қазақ фәлсафасы көшпелі өмір салтымен және кең дала кеңістігімен терең байланысты, ал Қытай философиясының тамыры ежелгі философиялық мәтіндерде және бірегей Қытай дәстүрлерінде бар.

2. Қазақстан мен Қытай әртүрлі тарихи әсерлерге ие болды, бұл олардың философиялық дәстүрлеріне де әсер етті. Мысалы, Қытай буддизмнің айтарлықтай ықпалына ие болды, ал Қазақстан Ислам мен басқа да мәдениеттердің ықпалында болды.

3. Екі философияда да мәдени және лингвистикалық ерекшеліктерге байланысты әр түрлі болуы мүмкін ерекше символизм мен лингвистикалық ұғымдар қолданылады. Бұл философиялық идеяларды білдіру тәсілдеріне әсер етуі мүмкін.

4. Қазақ философиясы кеңістік пен уақыт туралы түркі және ислам дәстүрлерінің әсерінен қатты әсер етуі мүмкін, ал қытай философиясында даосизм мен конфуцийшілдік сияқты ерекше философиялық ілімдер бар.

5. Қазіргі заманғы көзқарастар: Қазіргі қазақ және қытай философтары қазіргі заманғы сынқатерлер мен өзгерістерде кеңістік пен уақыт туралы сұрақтарға әртүрлі екпін беріп, түсіндіре алады.

Нәтижесінде, қазақ және қытай кеңістік пен уақыт философиясының ұқсастықтары мен айырмашылықтары философиялық дәстүрлер мен ойлау тәсілдерінің алуан түрлілігін көрсетеді. Бұл айырмашылықтар мен ұқсастықтар мәдениеттер арасындағы философиялық ойды байытуға қызығушылық тудырады.

Қазақ фәлсафасындағы уақыт пен кеңістік ұғымын грек философиясымен салыстыру барысында келесі ұқсастықтар анықталды (кесте 1):

Тарихи деректер мен материалдарды талдау арқылы қазақ философиясының әртүрлі кезеңдеріндегі кеңістік пен уақыт туралы философиялық көзқарастардың қалай қалыптасқанын анықтадық:

1-кесте – Қазақ фәлсафасындағы уақыт пен кеңістік ұғымының грек философиясымен ұқсастықтары мен айырмашылықтары

№	Ұқсастықтары	Айырмашылықтары
1	Қазақ және грек философиялары шындықтың іргелі аспектілерін түсіну үшін кеңістік пен уақытты түсінудің маңыздылығына назар аударады. Екі дәстүр де табиғат пен ғарыштың құпияларын ашуға тырысады.	Грек философиясы ежелгі Грецияда логика мен ұтымды ойлауға баса назар аудара отырып дамыды. Қазақ философиясы көшпелі өмірдің практикалық және рухани аспектілеріне назар аударылған көшпелі мәдениетте қалыптасты.
2	Екі философиялық дәстүрде де уақыт циклдік элементтері бар, мұнда уақыт үрдістері циклдарда қайталануы мүмкін. Мысалы, грек мифологиясында ғарыштық регенерация және мәңгілік оралу идеясы бар.	Қазақ философиясына ислам мен түркі мифологиясы қатты әсер етіп, оған діни өлшем берді. Грек философиясы көбінесе діни ілімдерге тәуелсіз дамыды.
3	Қазақ және грек философиялары табиғат, ғарыш және адамның осы ғаламдағы орны туралы сұрақтар туғызады. Екеуі де табиғат пен ғарыш заңдарын түсінуге тырысады.	Грек философиясы, атап айтқанда, Парменид пен Гераклит сияқты философтар уақыттың табиғаты мен оның сабақтастығы туралы қарама-қарсы идеяларды дамытты. Қазақ философиясының табиғат пен көшпелі мәдениетке байланысты уақыт циклділігіне өзіндік көзқарасы бар.

Мәдени және тарихи факторлар кеңістік пен уақыт философиясының негізгі анықтаушылары болып шықты. Бұл факторлар көшпелі мәдениетке, рухани дәстүрлерге, дінге және тарихи оқиғаларға байланысты уақыт пен кеңістік туралы ерекше түсінік қалыптастырды. Олар бірге қазіргі Қазақстанда дамып келе жатқан бай философиялық дәстүрді құрайды. Көптеген қазақ тайпалары мен халықтарына тән көшпелі өмір салты кеңістік пен уақыт философиясының қалыптасуына қатты әсер етті. Көшпенділер жыл мезгілдері мен малдың көші-қоны сияқты табиғи құбылыстарға тәуелді болды және осы өмір салтына байланысты уақыт пен кеңістік туралы ерекше түсінік қалыптастырды. Исламның аймаққа келуімен ислам ілімдері мен философиялық тұжырымдамалар қазақ философиясына да әсер етті. Уақыт, ғарыш және жан туралы исламдық ілімдер жергілікті нанымдар мен философиялық ойларға әсер етті. Қазақстан Түркі халықтарының мәдени саласына кіреді, бұл кеңістік пен уақыт философиясына да әсер етті. Тіл мен мәдени әдет-ғұрыптардың басқа түркі халықтарымен ұқсастығы идеялар мен философиялық ұғымдармен алмасуға ықпал етті. Қазіргі Қазақстанда әлеуметтік-мәдени және экономикалық салаларда жылдам өзгерістер орын алуда, бұл кеңістік пен уақыт философиясына да әсер етеді. Жаһандану мен технологиялық прогресс кеңістік пен уақытты түсінудің жаңа аспектілерін енгізді.

Осылайша, мәдени және тарихи факторлар Қазақстандағы кеңістік пен уақыт философия-

сының негізгі анықтаушылары болып шықты. Бұл факторлар көшпелі мәдениетке, рухани дәстүрлерге, дінге және тарихи оқиғаларға байланысты уақыт пен кеңістік туралы ерекше түсінік қалыптастырды. Олар бірге қазіргі Қазақстанда дамып келе жатқан бай философиялық дәстүрді құрайды.

Жылдам технологиялық даму мен цифрландыру дәуірінде кеңістік пен уақыт философиясы жаңа технологиялардың уақыт пен кеңістікті қабылдауымызға қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Виртуалды кеңістік, интернет дәуіріндегі уақыт, жасанды интеллект және киберкеңістік туралы сұрақтарды зерттеу өзекті бола түсуде. Климаттың өзгеруімен және экологиялық қауіптермен кеңістік пен Уақыт философиясы тұрақты даму мен табиғатты қорғаудың жаңа тәсілдерін дамытуға ықпал ете алады. Уақыт пен кеңістік туралы түсінігіміздің қоршаған ортамен қарым-қатынасқа қалай әсер ететінін түсіну маңызды. Кеңістік пен уақыт философиясы әлеуметтік-мәдени зерттеулерде де маңызды. Ол әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдардың өз кеңістігі мен уақытын қалай қабылдайтынын және ұйымдастыратынын, сондай-ақ олардың өмір салты мен әлеуметтік құрылымдарына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Кеңістік пен уақыт философиясын зерттеу жеке даму мен өзін-өзі тануға ықпал етуі мүмкін. Бұл адамдарға өмірдің мәні, уақыты мен кеңістігі, сондай-ақ олардың осы әлемдегі орны туралы терең сұрақтар қоюға көмектеседі.

Жалпы алғанда, кеңістік пен уақыт философиясын зерттеу қазіргі әлемде өзекті болып қала береді және бұл зерттеу көптеген заманауи сынақтар мен өзгерістерді шешуге, сондай-ақ әлем мен өзімізді түсінуімізді байытуға мүмкіндік береді.

Талқылау

Кеңістік пен уақыт философиясын салыстырмалы талдау қазақ және қытай және грек философиясы сияқты басқа философиялық дәстүрлердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Біз екі дәстүрде уақыттың циклдік сипатына, табиғатты құрметтеуге және үйлесімділікке баса назар аударатынын анықтадық. Сонымен қатар, мәдени, тарихи және діни ерекшеліктер осы философиялардың әрқайсысының қалыптасуына қатты әсер етті. Қазақ философиясы көшпелі мәдениетпен, шаманизммен және исламмен байланысты, ал Қытай философиясының даосизм мен конфуцийшілдік сияқты өзіндік ерекше ілімдері бар, ал грек философиясы ежелгі Грецияда логика мен дерексіз ойлауға баса назар аудара отырып дамыды.

Қазақ фәлсафасындағы кеңістік пен уақыт философиясының қалыптасуына мәдени және тарихи факторлардың әсері осы дәстүрді дамытуда көшпелі мәдениеттің, рухани тәжірибелер мен исламның маңыздылығын атап өтті. Қазақстан да түрлі тарихи дәуірлердің ықпалына ұшырады, бұл оның философиясына әсер етті.

Қазіргі әлемдегі кеңістік пен уақыт философиясын зерттеудің өзектілігі қазіргі қиындықтар мен өзгерістерге байланысты. Технологияның рөлі, цифрландыру, экологиялық қауіптер және жаһандану философиялық талдаудың жаңа ас-

пектілерін ұсынады. Кеңістік пен уақыт философиясы технологиялық прогрестің әлемді түсінуімізге әсерін түсінуге көмектеседі, сонымен қатар экологиялық мәселелерге тұрақты көзқарастарды дамытуға ықпал етеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу негізінде қазақ фәлсафасындағы кеңістік пен уақыт философиясы осы елдің мәдени мұрасының маңызды элементі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Ол әртүрлі мәдениеттер тұрғысында уақыт пен кеңістікті түсінудің жаңа аспектілерін ұсынады.

Біздің зерттеуіміз сонымен қатар қазіргі әлемдегі кеңістік пен уақыт философиясын зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Уақыт тез өзгеруде және біздің әлем технологиялық прогресс, экологиялық қауіптер және жаһандану сияқты бірқатар қиындықтар мен өзгерістерді өткеруде. Кеңістік пен уақыт философиясы бізге осы өзгерістерді жақсырақ түсінуге, сондай-ақ заманауи мәселелерді шешудің тереңірек және теңдестірілген тәсілдерін жасауға көмектеседі.

Сонымен қатар, кеңістік пен уақыт философиясы рухани даму мен өзін-өзі тануда маңызды рөл атқара алады. Бұл бізге өмірдің, уақыттың және кеңістіктің мәні, сондай-ақ қоршаған әлеммен және бір-бірімен қарым-қатынасымыз туралы терең сұрақтар қоюға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кеңістік пен уақыт философиясы зерттеудің өзекті саласы болып қала береді. Оның маңыздылығы мәдени және тарихи талдаудан бастап қазіргі заманғы мәселелерді шешуге дейін созылады және ол философиялық ой мен адам табиғатын түсінуді байытуға үлес қосуды жалғастыруда.

Әдебиеттер

Уксукбаева М. Т. Categories of space and time in the history of ancient and medieval philosophy //Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. – 2020. – Т. 99. – №. 3. – С. 233-238.

Громова А. Казахская философия //Научная инициатива иностранных студентов и аспирантов российских вузов: сборник докладов VIII Всероссийской научно-практической конференции, Томск, 16-18 мая 2018 г.—Томск, 2018. – 2018. – С. 147-15

Курманғалиева Г. К., Нусипова Г. Философское наследие тюркского мира и актуальные проблемы казахской философии. -2022. -5стр.

Жанғалиева А. Р., Жаңабаев Ж. М. Қазақ дүниетанымындағы кеңістік пен уақыт түсініктерінің қалыптасуы. – 2023.

Бектаева Н. Т., Рахимшикова М. К. Социально-философские взгляды Абая Кунанбаева //Фундаментальные научные исследования: теоретические и практические аспекты. – 2018. – С. 41-44.

Аманжол К., Аликенова К. Социокультурные истоки казахской философии //Nomothetika: Философия. Социология. Право. – 2016. – Т. 35. – №. 3 (224). – С. 13-18.

Meyer L. H., Sanklecha P. Philosophy of justice: Extending liberal justice in space and time //Handbook of social justice theory and research. – 2016. – С. 15-35.

- Norton J. Experimental philosophy on time //Philosophy Compass. – 2021. – Т. 16. – №. 11. – С. e12779.
Heelan P. A. Space-perception and the philosophy of science. – Univ of California Press, 2023. –С.2-5.
Baron S., Miller K. An introduction to the philosophy of time. – John Wiley & Sons, 2018. –5p
Fischer F. Philosophy of time: A slightly opinionated introduction //Kriterion–Journal of Philosophy. – 2016. – Т. 30. – № 2. – С. 3-28.
Baron S. Time, physics, and philosophy: It’s all relative //Philosophy Compass. – 2018. – Т. 13. – №. 1. – С. e12466.
Стабурова, Е. Ю. Пространство и время в философии буддийской школы Хуаянь (по тексту Фа-цзана» Золотой лев»)// Общество и государство в Китае. -2012, 42(3), 257-273.
Power, S. E. Philosophy of time: A contemporary introduction. Routledge. -2021. -С. 2-5.
Герашенко Э. Ф., Кривошея А. А. Пространство и время в античной культуре: от образа к понятию //Пространство и время. Философско-физиологические чтения. – 2019. – С. 20-23.

References

- Uksukbaeva M.T. Categories of space and time in the history of ancient and medieval philosophy //Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija: Istorija. Filosofija. – 2020. – Т. 99. – №. 3. – S. 233-238.
Gromova A. (2018) Kazahskaja filosofija [Kazakh philosophy] //Nauchnaja iniciativa inostrannyh studentov i aspirantov rossijskih vuzov: sbornik dokladov VIII Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Tomsk, 16-18 maja 2018 g.—Tomsk. – S. 147-15
Kurmangaliev G. K., Nusipova G. (2022) Filosofskoe nasledie tjurkskogo mira i aktual’nye problemy kazahskoj filosofii [Philosophical heritage of the Turkic world and current problems of Kazakh philosophy]. -5str.
Zhangaliev A. R., Zhanabaev Zh. M. (2023) Kazak dynietanymyndagy kenistik pen uakyt tysinikterinin kalyptasuy [Formation of the concepts of space and time in the Kazakh worldview].
Bektaeva N.T., Rahimshikova M. K. (2018) Social’no-filosofskie vzgljady Abaja Kunanbaeva [Social and philosophical views of Abai Kunanbayev] //Fundamental’nye nauchnye issledovanija: teoreticheskie i prakticheskie aspekty.– S. 41-44.
Amanzhol K., Alikenova K. (2016) Sociokul’turnye istoki kazahskoj filosofii [Socio-cultural origins of Kazakh philosophy]// Nomothetika: Filosofija. Sociologija. Pravo. – 2016. – Т. 35. – №. 3 (224). – S. 13-18.
Meyer L. H., Sanklecha P. Philosophy of justice: Extending liberal justice in space and time //Handbook of social justice theory and research. – 2016. – С. 15-35.
Norton J. Experimental philosophy on time //Philosophy Compass. – 2021. – Т. 16. – №. 11. – С. e12779.
Heelan P. A. Space-perception and the philosophy of science. – Univ of California Press, 2023. – S.2-5.
Baron S., Miller K. An introduction to the philosophy of time. – John Wiley & Sons, 2018. –5str
Fischer F. Philosophy of time: A slightly opinionated introduction //Kriterion–Journal of Philosophy. – 2016. – Т. 30. – №. 2. – С. 3-28.
Baron S. Time, physics, and philosophy: It’s all relative //Philosophy Compass. – 2018. – Т. 13. – №. 1. – С. e12466.
Staburova, E. Ju. Prostranstvo i vremja v filosofii buddijskoj shkoly Huajan’ (po tekstu Fa-czana” Zolotoj lev”) [Space and Time in the philosophy of the Huayang Buddhist school (according to the text of Fa-tsang “Golden Lion”)]//Obshhestvo i gosudarstvo v Kitae. -2012, 42(3), 257-273.
Power, S. E. Philosophy of time: A contemporary introduction. Routledge. -2021. -С. 2-5.
Gerashhenko Je. F., Krivosheja A. A. Prostranstvo i vremja v antichnoj kul’ture: ot obraza k ponjatiju [Space and Time in Ancient Culture: from Image to Concept] //Prostranstvo i vremja. Filosofsko-fiziologicheskie chtenija. – 2019. – S. 20-23.

Авторлар туралы мәлімет:

- Жанғалиева Айнура Рашидовна (корреспондент автор) – “Философия және этика” мамандығы бойынша PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ. Қазақстан, эл.пошта: ab_150583@mail.ru);
Төлепбергени Жанар Төлеубайқызы – Тарих ғылымдарының кандидаты, Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті (Ақтөбе қ. Қазақстан, эл.пошта: 28071975@mail.ru);
Балапасhev Бекен Сарсенғалиевич – “Философия және этика” мамандығы бойынша PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ. Қазақстан, эл.пошта: beken.balapashev@bk.ru);

Information about authors:

- Zhangaliev A. Nur Rashidovna – corresponding author) – PhD student in the specialty “Philosophy and ethics”, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, E-mail: ab_150583@mail.ru);
Tolebergeni Zhanar Toleubayevna-candidate of Historical Sciences, West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University (Aktobe, Kazakhstan, E-mail: 28071975@mail.ru);
Balapashev Bekent Sarsengalievich-PhD student in the specialty “Philosophy and ethics”, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, E-mail: beken.balapashev@bk.ru);

Келін түсті: 9 ақпан 2024 ж.
Қабылданды: 20 мамыр 2024 ж.